

Соціально-правове становище наукової інтелігенції Житомирщини у 20–30-х рр. ХХ ст.

У статті подано основні аспекти життя наукової інтелігенції Житомирщини протягом 20–30-х років ХХ ст. Наведено основні джерела формування місцевої інтелігенції. Здійснено кількісний зріз регіону за національними особливостями. Висвітлено їх соціально-правове становище в зазначений період.

Ключові слова: інтелігенція, наукова інтелігенція, освіта Житомирщини, національні меншини, «інакомислення».

Постановка наукової проблеми та її значення. Із найдавніших часів у нашій державі створено умови для підготовки інтелігенції, оскільки розвиток культури, усюдоступність освіти максимально сприяли цьому. Проте незацікавленість «дружніх» сусідів у розумній Україні часто ставала на перешкоді. Численні культурні, мовні, цензурні обмеження гальмували процес формування елітарної частини суспільства, однак, незважаючи на це, до початку ХVII ст. в Україні сформувався потужний пласт шанованої й впливової верстви інтелектуалів, яких В. Липинський назвав інтелігенцією, оскільки вони «здобували собі прожиток працею свого ума і духа» [9, с.63].

Українська інтелігенція була досить різноманітною і соціально, і національно. Соціальне положення та національність є досить важливими чинниками у формуванні інтелігенції, зокрема конкретного регіону (у нашому випадку – Житомирщини), оскільки вони безпосередньо впливають на формування поглядів, характеру та настрою. Саме тому проведення кількісного і якісного зрізу інтелігенції Житомирщини, визначення основних рис її формування протягом 20–30-х рр. ХХ ст. – **мета** цієї статті.

Т. Ю. Анпілогова [6], А. К. Бичко, І. В. Бичко [7], А. І. Кавалеров [8], Г. В. Касьянов [9], О. В. Кумбарг [10], Л. Л. Марківська [11] та інші розглядають схожі проблеми у своїх працях.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Із 1920 р. в країні почалися глобальні перетворення, головна мета яких, за ідеєю більшовицьких лідерів, – перехід до безкласового суспільства. Будівництво комуністично-однорідної держави передбачало кардинальні перетворення в соціальній структурі, що не було миттєвим явищем за своєю суттю. На будь-які зміни, які відбуваються в країні, є відповідна реакція з боку населення, насамперед того, яке усвідомлює суть політичних операцій та припускає їх можливі наслідки. Тому не дивно, що велика кількість інтелігенції, яка на той час зосереджувалася здебільшого в містах, неоднозначно сприйняла прихід радянської влади.

Радянська влада починала новий етап в історії нашої держави й хотіла творити її не без допомоги нової інтелігенції (оскільки погляди старої не завжди збігалися з планами радянського керівництва). Науковців ж, які мислили в одному руслі з партією, активно заохочували.

На початку ХХ ст. В. І. Ленін розпочав створення пролетарської інтелігенції (оскільки робив не неї велику ставку), яка б перебувала в «нерозривній єдності із загальними завданнями соціальних перетворень у країні» [12, с.7]. Чітка програма дій була ним проголошена в доповіді ІХ з'їзду РКП(б) в 1920 р., де Володимир Ілліч зазначав: «Ми маємо керувати за допомогою вихідців із того класу, який ми повалили..., яких ми маємо перевчити. Ми маємо весь державний апарат спрямувати, щоб навчальні заклади, позашкільна освіта, практична підготовка – усе це йшло під керівництвом комуністів для пролетарів, для робочого класу, для селян» [12, с. 8]. Отож комуністичним керівництвом були поставлені чіткі завдання побудови нового суспільства, які протягом подальших десятиліть активно втілювались у життя. Для створення нової інтелігенції обрано два головних методи – поміркований та радикальний. За допомогою першого залучали широкі верстви населення до вступу в партію, виконували основні постулати комуністичної партії та навчали, виховували нового громадянина. Такий метод усіяко заохочувався та мав свої привілеї.

Щодо Житомирщини – це регіон на півночі України зі своїми географічними (прикордонна територія) й національними (національно-різноманітний край) особливостями. На 1926 р. тут прожи-

вало понад 69 495 осіб, а по Волинському округу – 697 976, в Україні в цілому – понад 29 млн [2, арк. 69]. Більшість усього населення становили представники національних меншин, їх кількісний коефіцієнт становив понад 30 %, у той час, як показник по Україні – 18 %.

Дані про освіченість свідчать, що в УРСР на 1926 р. найбільша кількість письменних була серед представників німецької національності – у середньому близько 79,4 %, євреїв – 78,8 %, греків – 71,4 %, росіян – 63,7 %, поляків – 52,4 %, менше 50 % припадало на українців та молдаван [2, арк. 74]. Як показує статистика, рівень освіченості серед українців був низький. Очевидно, це зумовлено історично, оскільки на поч. 20-х рр. ХХ ст. українці зосереджувалися переважно в селах, а відсоток міських жителів був дуже малим (близько 10,9 %) [2, арк. 69]. Проживаючи здебільшого в селі, люди займалися більше фізичною працею й більшість із них були неписьменними. Згодом керівництво Волинської губернії стало виділяти значні кошти на освіту сільських регіонів. Саме тому сільська інтелігенція більше підтримувала радянську владу, ніж міська, оскільки й була сформована саме за радянських часів.

Отже, можна зробити висновок, що протягом 20–30-х рр. ХХ ст. інтелігенцію Житомирщини здебільшого складали євреї, німці, поляки та росіяни й менше – українці. Саме вони формували атмосферу нового радянського Житомира.

Протягом 1920-х рр. середня освіта Житомира перебувала на задовільному рівні. У місті функціонувала 31 школа, де навчалось близько 5453 учнів (75 % – селяни за соціальним станом). Школи не були забезпечені шкільним інвентарем та харчуванням [3, арк. 65], хоча на це й виділялися значні кошти. Так, наприклад, на 1922/1923 н. р. виділено понад 331 тис. крб, що складало 8,5 % від загальних витрат губернії [4, арк. 36]. До кінця 1920-х рр. у Волинській губернії освітою охоплено понад 35 % дітей від восьми до 11 років, у Подільському окрузі – 32 %, Харківському – 31 %, Катеринославському – 31 % [4, арк. 37].

Отже, можна зробити висновок, що на початку 20-х рр. ситуація залишалася критичною, проте до початку 30-х Волинська губернія, а саме Житомирщина, зрівнялася з іншими великими регіонами України. Радянська влада всіляко намагалася закласти новий, кращий фундамент народної освіти, який би був міцною основою у формуванні «нової» радянської інтелігенції.

Що стосується «старої» інтелігенції, то варто зазначити, що її відсоток був незначним, хоча й радикально налаштованим. Жовтневої революції більшість із них не сприйняла. Роки громадянської війни й подальші події викликали процес політичного розшарування, який щороку поглиблювався. Робочі та побутові умови наукової інтелігенції на початку 20–30-х рр. ХХ ст. були не найкращі. Настрої сільської й міської еліти вкрай відрізнялися. Це зумовлено низкою причин. Представники сільської інтелігенції частіше вступали до лав комуністичної партії. Це пояснюється тим, що членство партії часто-густо могло розв'язати окремі земельні питання, однак був відсоток і невдоволеного населення.

На селі робота інтелігенції спрямовувалася на розв'язання практичних і дуже різноманітних завдань компанії (ліквідація агронеписемності, виявлення тяглової сили та реманенту, ремонт реманенту, виявлення заборгованості, виконання виробничих планів у колгоспах, налагодження рахівництва, фізична праця з учнями) [5, арк. 1]. Це неабияк впливало на настрої та якість роботи. Надмірна завантаженість представників сільської інтелігенції (найчастіше вчителів) призводила до того, що елементарно вчитель не використовував свої вихідні дні. Будь-яка спроба відпочити розцінювалася негативно. Через перевантаження педагога не встигали підготуватися до основної роботи в школі [5, арк. 16]. Частими були випадки, коли представників наукової інтелігенції примушували вступати до колгоспів, аргументуючи це тим, що «всілякі характеристики буде видавати колгосп і переводи будуть залежати від колгоспу» [5, арк. 4]. Ще частіше можна натрапити на постанову про обов'язковий вступ до колгоспу всіх вчителів й «усуспільнення» його зарплатні. Як приклад, можна навести лист-скаргу: «Я учитель, працюю в школі, член комуни, маю платню 143 крб. З мене вираховують щомісяця 40 крб до комуни як трудовий зв'язок, та за квартиру щомісяця я плачу комуні 20 крб, умови життя надзвичайно важкі. В 1928 році я добровільно пішов сюди, але за короткий час розчарувався, мої сили та енергія пошатнулися, прошу дати відповідь чи мушу я стільки платити?» [5, арк. 4]. Проте характерним розв'язанням цих питань до 1930-х рр. залишалася відповідь, де обов'язковою ставиться вимога щодо фізичної праці вчителя поруч з освітянською.

Сільська інтелігенція активно залучалася до політично-господарських компаній, агітаційно-пояснювальних робіт, проведення загальних зборів, до безпосереднього обходу дворів, організації демонстрацій та колективізації. Також фактично вся робота із ліквідації неписьменності лягла на плечі вчительства. У ліквідації куркуля як класу педагога теж змушені були брати активну участь. Останнє вкрай негативно відображалося на них, оскільки вчителі змушені «стояти вартовими біля відібраного у куркулів майна, конвоювати заарештованих куркулів» [5, арк. 13]. Звісно, що це викликало неабияке обурення з боку односельчан, тому не безпідставними були численні замаху на життя та майно представників сільської інтелігенції.

Щодо міської інтелігенції, то їхній стан був дещо кращим, але матеріальне й побутове забезпечення залишалося критичним. Політичне розшарування в місті було більш помітним, ніж у селі. Узагалі інтелігенцію поділяли на три групи: 1) радянська частина, яка «групувалася навколо основного ядра класово загартованих»; 2) «політичне болото»; 3) ворожі радянській владі. «З останнього прошарку виходив отой антирадянський активіст, що творить всяке шкідництво, чинить разом з куркулем і попом шалений опір соціалістичному наступові. Саме з них укомплектовуються всякі контрреволюційні угруповання, як СВУ чи «Воскресеніє»» [5, арк. 8]. Серед міського населення «група болота» становила більшість інтелігенції, «ворожа частина» не так активізувалася, як у селі, але «правила за конденсатор ворожих течій сільської інтелігенції та формувала її ідеологію» [5, арк. 9]. Це спричинено тим, що на міську інтелігенцію не поширювалися такі конкретні завдання «соціалістичного будівництва», як у селі (колективізація, хлібозаготівля.)

Висновки й перспективи подальших досліджень. Соціально-правовий стан інтелігенції був незадовільним. Погане матеріально-побутове забезпечення, невпевненість у завтрашньому дні, проблема з постачанням продуктів споживання, тривала невивплата заробітної платні, «притягнення до права» за «шкідливу літературу», грубе ігнорування найелементарніших трудових прав, тяжкі умови праці – саме це було основною причиною масового невдоволення інтелігенції. Такі обурення та скарги розцінювалися радянською владою досить критично й різко. Усі «незгодні» й «інакомислячі», безпартійні та так зване «політичне болото» були взяті до уваги під час «великого терору» 30-х років.

Джерела та література

1. Державний архів Житомирської області, ф. Р-308. Волинська окружна планова комісія м. Житомир, Волинського округу, оп. 1., спр. 20. – Огляд стану промисловості сільського господарства і торгівлі Волинської губернії, 206 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1. ВУЦИК, оп. 4, спр. 12. – Деякі свідчення про соціальний і національний склад населення УРСР членів громадських організацій, 144 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166. Наркомос УРСР, оп. 2, спр. 843. – Відомості про кількість шкіл і дитячих будинків в м. Житомир, 74 арк.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України, оп. 20, спр. 1917. – Виписки з протоколів засідання бюро, Секретаріату Волинського губкому КП(б)У, 67 арк.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України, оп. 20, спр. 3099. – Детальна записка про роль сільських вчителів в соціалістичному будівництві, терористичних актах куркулів проти вчителів, матеріально-побутові умови. – 49 арк.
6. Анпілогова Т. Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921–1928 рр.) : дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / Анпілогова Тетяна Юріївна. – Луганськ, 2006. – 261 с.
7. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко. – Дрогобич : [б. в.], 1997. – 115 с.
8. Кавалеров А. І. Наукова інтелігенція: її роль та проблеми / А. І. Кавалеров, І. А. Кадієвська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 152 с.
9. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
10. Кумбарг О. В. Інтелігенція України і національне питання: XX ст. / О. В. Кумбарг // Відродження української державності: проблеми історії та культури : матеріали Міжнар. наук. конф. «Відродження» (13–16 травня 1996 р., м. Одеса). – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 167–168.
11. Марківська Л. Л. Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами : дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / Л. Л. Харківська ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2003. – 230 с.
12. Сбытов В. Ф. Социальное развитие советской научной интеллигенции / В. Ф. Сбытов, С. И. Быкова, В. И. Чупров. – Киев : Вища шк., 1988. – 189 с.

Новосадова Наталя. Соціально-правове положення научної інтелігенції Житомирщини в 20–30-х роках ХХ в. В статті представлені особливості соціально-правового положення представників научної інтелігенції міста і сільських регіонів Житомирщини на протязі 20–30-х років ХХ в. Показано шляхи формування місцевої еліти. Проведено кількісний аналіз за національним ознакою. Розкрито політичні настрої «старої» і «нової» інтелігенції по відношенню до радянської влади. Відзначено особливості і місце представників сільської научної інтелігенції в політично-господарських кампаніях, агітаційно-роз'яснювальній роботі і в процесах ліквідації кулацтва як класу. Розкрито особливості взаємостосунків місцевої інтелігенції з владою.

Ключові слова: інтелігенція, научна інтелігенція, освіта Житомирщини, національні меншини, «дисидент».

Novosadova Natalia. Socio-legal Status of Scientific Intelligentsia Zhytomyr in 20–30th Years of the XX Century. The article presents the characteristics of the socio-legal status of members of the scientific intelligentsia of the city and rural Zhytomyr during the 20's – 30's of XX century. The ways of formation of the local elite. A quantitative analysis based on ethnicity. Highlights the political mood of the «old» and «new» intellectuals to the Soviet authorities. Noted especially from rural location and scientific intellectuals in political and economic campaigns, awareness-raising and in the process of liquidation of the kulaks as a class. The features of the relationship of the local intelligentsia with power.

Key words: intelligence, scientific intelligence, education of Zhytomyr, national minorities, «dissent».

Стаття надійшла до редколегії
14.06.2013 р.

УДК 91“1926/1939”

Світлана Баханова

Висвітлення «режиму санації» в Польщі 1926–1939 рр. у шкільних підручниках з історії

У статті на основі аналізу шкільних підручників із сучасної історії простежено еволюцію оцінок «режиму санації» в Польщі 1926–1939 рр. від диктаторського режиму до авторитарного; парламентаризму, спрямованого на консолідацію нації; авторитарного режиму з деякими ознаками тоталітаризму.

Ключові слова: «режим санації», Ю. Пілсудський, шкільний підручник.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реалії сучасного життя України, що характеризуються реформуванням різних галузей суспільства, спонукають до ретельного вивчення історичного досвіду суспільних перетворень у країнах, що опинилися у подібних історичних ситуаціях. Одним із спроб реформування у східноєвропейських країнах був «режим санації» у Польщі. З іншого боку, своєрідність сучасної історіографічної ситуації полягає не лише в розширенні тематики досліджень, а й у залученні нових історіографічних джерел, зокрема шкільних підручників. Невід'ємною вимогою до сучасного підручника з історії є його науковість – зорієнтованість змісту на найновіші досягнення історичної науки, що включає і нові наукові факти, і сучасні інтерпретації. Серйозні зміни, що відбулися впродовж останніх двох десятиліть у змісті шкільних програм і підручників з сучасної історії, потребують здійснити його аналіз для з'ясування відображення в навчальних книгах основних тенденцій сучасної історіографії, зокрема щодо висвітлення «режиму санації».

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема «режиму санації» в Польщі була предметом дослідження Н. Аліксієвця, З. Баран, С. Бочарова, Т. Зарецької, М. Крикун, О. Парнетої, О. Паславської, але суто історичного, не торкаючись аспекту подання в навчальній літературі. Водночас існує низка праць, присвячених висвітленню подій сучасної історії в сучасних шкільних підручниках. Це роботи, присвячені шкільному підручнику як специфічному історіографічному джерелу (в російській історіографії – Т. Володіна, О. Орловський, Н. Поваляєва, О. Крючкова, О. Фукс, М. Шабельников, в